

„NEM MA”

Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól
(Válasz Takáts Józsefnek)

„Warum soll eben Inhalt den Inhalt eines Gedichtes aus-
machen?”

(Ludwig Tieck¹)

„Ha be akarsz verni egy szöveget, használj kalapácsot!”

(atyai jótanács, Texas, 1972)

„Ám az emberi természet olyan, hogy inkább szeret beszélni
vágyáról az iránt, amije nincs, mint hogy merjen az lenni, ami va-
lóban lehet.”

(Paul de Man²)

„Mindenesetre ezt az irányt dolgoztuk ki az intézetben az évek
során. Nem kerültünk határozottan szembe a társadalomtudo-
mányok fő áramlatával, amely továbbra is foglya a bevett elképze-
léseknek arról, hogy mi számít bizonyítéknak, tudásnak, magyará-
zatnak és bizonyításnak. Inkább oldalról tekingetünk rá, kérdőn,
óvatosan, de nyugtalanítón és némiképp kellemetlen módon. S ez
talán a megfelelő hozzáállás egy ilyen fura vállalkozás számára,
amelyik egy ilyen sajátságos helyen vetette meg a lábát.”

(Clifford Geertz³)

„...szeretnék még több mottót mondani, sőt, nehezen küzdöm
le, hogy túlnyomórészt ne csak mottókkal beszéljek.”

(Ötvös Péter⁴)

I. Bevezetés

Ha jól értem, a megszólalás mai (legalább annyira megtisztelő, mint amennyire szo-
rongató) alkalmát elsősorban annak köszönhetem, hogy Takáts József *Nyolc érv az el-*

¹ Idézi ÖTVÖS Péter, „Nincs semmi újság” = *deKONFERENCIA* [I], szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, JATE Irodalomelméleti Csoport, é. n. [1994] (deKON-Könyvek: Irodalomelméleti és Interpretációs Sorozat, 1), 71–82 (79).

² Paul DE MAN, *Olvasás és történelem*, ford. NEMES Péter, Bp., Osiris, 2002 (a továbbiakban: DE MAN 2002), 116.

³ Clifford GEERTZ, *Diszciplínák*, ford. KARÁDI Éva, Magyar Lettre Internationale, 2002. tél, 30–36 (35).

⁴ ÖTVÖS, *i. m.*, 71.

sődleges kontextus mellett című, méltán Martinkó-díjas tanulmánya⁵ az én, Kecskeméti Gábor *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*⁶ című könyvéről írott recenzióm⁷ egy mondatát választotta kiindulópontul.⁸ Bár mondatom ezen alkalmazása annak idején csupán alkalmat teremtett egy nagy jelentőségű és újszerű álláspont kifejtésére, s ezért engem nem állított egyértelműen a vitapartner szerepébe, a szituáció vita-jellege már akkor sem volt kétséges, s ezt Takáts József mai megszólalása végképp nyilvánvalóvá tette. Időközben ráadásul a tanulmány utószava, az előadás pedig bevezetése lett egy nagyobb (bár egyelőre nem publikált, de szakmai körökben már ismert) értekezésnek,⁹ s ebben az értelemben ma immár egy jól körvonalazható álláspont friss, összefoglaló kifejtésével kellene szembenéznem.

Vitapozíciómat azonban igencsak bizonytalannak érzem. Elsősorban nem azért, mert kitűnő kollégámmal, régi kedves barátommal és számos tekintetben mesteremmel, a nagyszerű vitakozó hírében joggal álló Takáts Józseffel tapasztalataim szerint sohasem veszélytelen vitába szállni; nem is csak azért, mert tartok tőle, hogy az írásai által felvetett nagy horderejű kérdések messze meghaladják tulajdonképpen szakmai kompetenciámat, s olyan területekre kényszerítenek, amelyekhez ő is, s a jelenlévők többsége is jobban ért, mint én; hanem leginkább azért, mert az irodalomtörténet-írás hazai gyakorlatának kérdés-készletét oly sok nézőpontot bevonva gazdagítani igyekvő dolgozatainak javaslataival tulajdonképpen maradéktalanul egyetértek. Be kell látnom, hogy irodalomtörténet-írásunk valóban *kizárólag* nyerhet azzal, ha (én is „érdeklődő olvasójuk”¹⁰ vagyok, s Takáts József kitűnő applikációi végképp meggyőztek) szempontrendszerébe beépíti a politikai eszmetörténet, a szociológia, az antropológia, a szociállingvisztika, a tudományfilozófia, a kognitív pszichológia, a művészettörténet, a történetírás vagy bármely más, sőt (egyszerre vagy külön-külön) akár az összes többi társadalomtudományi terület kérdésfeltevéseit. Tehát itt most – részemről – be is fejezhetjük, és nyugodtan hazamehetünk:¹¹ van dolgunk elég.

Ha azonban azt kérdezem (s ezt a kérdést Takáts József munkáinak nem csupán explicit állításai és kérdései,¹² de retorikája is kényszerítő erővel téteti fel velem), hogy miféle megfontolások vezeték az én irodalomtörténeti munkámat, vagyis ha egészen konkrétan azt kérdezem (néha-néha ezt a kérdést sem árt feltenni), hogy voltaképpen miféle tevékenységgel szeretem is tölteni életem e munkára szánt hányadát, akkor azt kell monda-

⁵ TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 316–324 (a továbbiakban: TAKÁTS 2001).

⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5).

⁷ SZILASI László, *Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, ItK, 2000, 240–250.

⁸ TAKÁTS 2001, 316; SZILASI, i. m., 250.

⁹ TAKÁTS József, *Módszertani berek: Az irodalomtörténet-írásról*, PhD disszertáció kézirat, Pécs, 2002.

¹⁰ TAKÁTS 2001, 316.

¹¹ Lásd Paul DE MAN, *Az irónia fogalma* = Uő., *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2000, 175–203 (176).

¹² Lásd pl. TAKÁTS József, *Kérdéseim és kétségeim* (Németh G. Béla: *Kérdések és kételyek*), Budapesti Könyvszemle, 1996/1, 69–73.

nom, hogy a Takáts József bölcs és termékeny javaslatainak alapjául szolgáló preferenciák érvényesítésétől jelen pillanatban tiszteletteljesen és meglehet ideiglenesen, de a leg-határozottabban tartózkodom.

Takáts József olyan *irodalomtörténész*ként definiálja magát, aki a „modernné olvasás” eljárásait minimalizálni próbálja, aki a kanonikus vizsgálódásokkal szemben *történeti* vizsgálódásokat folytat, a technicistákkal ellentétben *kontextualista*, a diakrón kontextusok helyett a *szinkrón* kontextusok érdeklik elsősorban, és (érvelésének centrumában) ezek közül is leginkább „a vizsgált szövegek elkészítésének kontextusáról”,¹³ az *elsődleges* kontextusról kíván valamit mondani. Én ezeket az előfeltevéseket túlnyomórészt nem osztom, ám álláspontom kifejtését jócskán megnehezíti kollégám retorikája. Takáts a következőképpen fogalmaz: „Az elsorolt preferenciákat *nem elméleti tételeknek tekintem, amelyeket igazolnom kellene* [...], s amelyeket minden írásomban (sőt, mások írásaiban is) érvényesíteni kellene, inkább a történeti gyakorlatom során kialakult *meggyőződéseim* körébe tartoznak. Amikor azonban egy-egy tanulmányban működtetem őket, inkább *hipotézisként viselkednek, kiinduló opcióként*. Nem az a kérdés tehát, hogy önmagukban, elméleti állításként *igazak-e* (bár ez is érdekes és fontos kérdés lehet), hanem az, hogy *milyen eredményekhez vezetnek* az illető tanulmányban.” (Kiemelések tőlem – Sz. L.)

Ez a rokonszenves, ám felettébb fortélyos megfogalmazás, érthető módon, teljesen elvette a kedvemet a kiinduló állítások cáfolatára irányuló kísérletektől, arra pedig jelen helyzetben nyilvánvalóan nincsen alkalom, hogy aprólékosan mérlegre tegyem e preferenciák interpretatív teljesítményét. (Hozzátenném: megítélésem szerint vitapartnerem munkája egyik fenti szempont szerint sem áll gyenge lábakon). Túl nagy játéktérületem tehát nem maradt. Úgy gondolom, ebben a helyzetben mindössze annyit tehetek, hogy a továbbiakban részletesen beszámolok az e preferenciáktól való tartózkodásom személyes okairól: saját, szintén meggyőződésként munkáló, ám ennek ellenére talán mégiscsak *megvitatható* preferenciáimról. Argumentumaimat, a retorika szabályait követve, a személyi érvek két alosztályába csoportosítottam (*argumenta a persona: educatio, studia*).

II. *Argumenta a persona (személyi érvek)*

II. a. *educatio* (neveltetés, tanulmányok)

Az 1970-es évek elején, egy kései eredetű, 19. századi alapítású, szélsőségesen protestáns kisegyház közösségi gyakorlataiban találkoztam először a szövegértelmezés feladatával. A szombat délelőtti bibliaolvasó iskola (mint egységes értelmezői közösség) kis létszámú csoportjainak tagjai abban hittek, hogy a Szentírás szövege önmagát értelmezi. Ezért aztán a kérdéses *locus* magyarázatai közül, ha nem is kizárólag, de elsősorban azok számíthattak közösségi legitimációra, amelyek egy vagy több másik bibliai helyre alapozták argumentációjukat. Későbbi tanulmányaim során megismerkedtem ugyan ezen interpretációs premissza ősi eredetével, de olyasféle újabb megfontolással nem találkoz-

¹³ TAKÁTS 2001, 316.

tam, amely meggyőzött volna arról, hogy túlzott blaszfémia lenne, ha elsősorban ezen elvet érvényesítjük a Szentírásán kívül eső szövegek értelmezése közben is. (A későbbiekben, már a bölcsészkaron, e központi jelentőségű kérdésben még talán Pázmány Péternek az atyákra: a kanonizált értelmezési hagyományra támaszkodó könyörtelen és briliáns értelmezői gyakorlata gondolkodtatott el leginkább, de – mint mondtam – gyermekkori közösségem *szélsőségesen* volt protestáns, s azt hiszem, elsősorban ezért nem tudom felnőtt fejjel sem elfogadni az előttünk járó mégoly ihletett és mégoly kanonikus értelmezők tekintélyét és igazát maradéktalannak.) Azt egyébként, hogy a szöveget elsősorban önmaga magyarázza, világi képzésem sem vonta kétségbe. Az általános iskola hatodik osztályában fél éven keresztül olvastuk a *Toldit*: a lapalji jegyzetektől eltekintve mindenféle külső segítség nélkül (bár a módszertani megfontolásokon kívül e szűkítésben alighanem a hézagos műveltség is szerepet játszhatott), a gimnáziumban pedig, visszatekintve jól látható, valójában négy éven át valamiféle lebutított szoros olvasást gyakoroltattak velünk (ebben az esetben viszonylag friss és újszerű képzettség, valamint az irodalom mindenféle külső meghatározottsága elleni – politikai eredetű – gyűlölet egészítette ki a módszertani megfontolásokat).

A '80-as évekbeli szegedi bölcsészképzés hasonló, de összetettebb módszertani képet mutatott: még aktív volt a strukturalizmussal jócskán, szinte a felismerhetetlenségig feljavított, kései szoros olvasás és a strukturalizmus maga,¹⁴ de már döngette, sőt be is szakította a kapukat a történeti poétika,¹⁵ a szorgalmasabbak pedig már magyarul is olvashatták Gadamer hermeneutikáját.¹⁶ Utólag látom csak be, hogy Horváth Iván 1982-es Balassi-könyve¹⁷ az évtized közepén épp azért volt annyira fontos számomra, mert képes volt e három fő kérdésirány: strukturalizmus, történeti poétika és hatástörténet összefoglaló alkalmazására. Ez a munka, címének megfelelően, elsősorban valóban a kontextualista, történeti poétikai szemlélet paradigmává emelkedésében fejtette ki hatását. Egész egyszerűen fogalmazva: elmésségében megmutatkozó erőszakossága megváltoztatta a szakma gondolkodását. Jóllehet utólag a magyar irodalomtörténet-írás számos korábbi szövegét avatta fel saját elődjévé, de 1982-ben elméleti fejtegetéseken alapuló, a tényleges gyakorlatból nem következő, s ahhoz illeszkedni hangsúlyozottan nem kívánó, radikális és forradalmi szöveggént mutatkozott meg – amely azonban (ezen tulajdonságai ellenére) korántsem bizonyult terméketlennek. Én e tapasztalat óta nem gyanakszom az irodalomelméletre. Noha javaslatai néha valóban csupán vitatható frissességű elméleti sillabuszok kezdetlegesen retorizált oktrojálási kísérletének tűnnek, s esetenként valóban azok is, de ettől még nem biztos, hogy érdemes fennakadnunk az efféle faragatlanságokon – nekünk is megvannak a magunkéi. Bizonyítottunk látom, hogy nem csupán a gyakorlatból kinövő javaslatok, de az elméleti eredetűek is hasznosak lehetnek a gyakorlat

¹⁴ Természetesen BERNÁTH Árpád és CSÚRI Károly dolgozataira gondolok elsősorban.

¹⁵ Lásd SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, Budapesti Könyvszemle, 2001. ősz, 258–264.

¹⁶ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984.

¹⁷ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

számára – még ha néha valóban szemléletünk gyökeres megváltoztatását igénylik is. Mindemellett úgy látom, hogy ennek a könyvnek a másik két javaslata is felettebb eleven ma: a metrum-konnotációk strukturalista szempontú elemzése (történeti poétikát és poétikatörténetet radikálisan elkülönítve) elsősorban mégiscsak a *kizárólag a szövegekből* kiolvasható konvenciók vizsgálatára biztat, a *Történeti poétika és magyar irodalomismeret* című nagy jelentőségű zárófejezet¹⁸ pedig, mai olvasatban, nem jobban konvencionalista, mint amennyire technicista, kanonikus és modernné olvasó, vagyis hatástörténeti tudatú¹⁹ – nem is szólva az elsődleges kontextus elsődlegességének helyenként igencsak határozott visszautasításáról.²⁰ Könnyen lehetséges, hogy rám e két utóbbi (retorikailag is nagyon szorosan olvasó ill. hatástörténetben gondolkodó) javaslat voltaképpen nagyobb hatást tett, mint a történeti poétika oly termékeny kontextualizmusa.

'90-es évek eleji posztgraduális képzésem mindenestre ez utóbbi kérdésirányokat vastagította meg. Az évtized második felétől éledező hazai dekonstrukció ill. szűkebb szakmai környezetem irodalom-orientált történészeinek szövegértelmező gyakorlata egyaránt radikálisan szövegközpontúnak bizonyult: a kérdező-apparátus extenzív gazdagításánál mindkét területen fontosabb volt a szövegre gyakorolt (egyre inkább retorikai természetűvé váló) nyomás intenzitásának fokozása. Akár ortodoxok (a meggyőzés retorikájára figyelők), akár neológok (a trópusok retorikáját vizsgálók) voltak ezek a retorikai elemzések,²¹ mindkét csoport belsőnek: a kontextusokat (átmenetileg) zárójelezőnek tekintette a magáéit, s ha alkalomadtán oda is fordult aztán valamiféle (történetinek tekintett) kontextushoz, az tulajdonképpen jóval gyakrabban volt valamiféle diakrón (hatástörténeti) szövegkörnyezet, vagy a korabeli befogadás kontextusa, mintsem a vizsgált szövegek elkészítéséé – és szinte sohasem társadalmi kontextus. Az interpretatív eredmények valóságos áradata miatt e tulajdonságokat egy pillanatig sem érzékelttem hiánysággként, s ma sem látom őket annak. Annak ellenére sem, hogy nagyszerű aspiránsvezetőm, Dávidházi Péter habitusa és munkássága (akkoriban csodás Arany-könyvén²² dolgozott) néhány alkalommal alaposan megingatta akkori nézeteim igencsak szerény épületkéjét. Vezetőm egy alkalommal úgy jellemezte interpretatív meggyőződéseink különbségét, hogy ha előveszünk egy szöveget, én csak nézem sokáig erősen, míg csak meg nem látok benne valamit, ő meg azonnal elkezd olvasni, tiszta erőből, valami mást, hogy esélyt adjon magának a megpillantásra. Ám én úgy láttam, hogy először ő is csak néz, nagyon erősen. És csak amikor már meglátott valamit azzal a retorikailag nagyon is is-

¹⁸ HORVÁTH, *i. m.*, 295–307.

¹⁹ Pl. „A történeti poétikai módszer és egyáltalán a befogadásesztétika hívei, kevesebb illúzióval viseltünk a szubjektivitás (»hogy *mi* mit tartunk annak«) kikapcsolhatósága iránt, sőt egy kifejezetten mai nézőpon-
tot szeretnénk megtartani.” HORVÁTH, *i. m.*, 306.

²⁰ Pl. „Úgy látszik, Balassi műve közeli rokonságot mutat mai irodalmi konvenciókkal, távol áll viszont töle számos korabeli magyar írás.” HORVÁTH, *i. m.*, 303.

²¹ Lásd (az ortodox belső retorikai elemzés talán legkitűnőbb hazai példája): ÖTVÖS Péter, *Zrínyi Miklós cím nélküli verséről* = „Mint sok fát gyümölcse...” (Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére), Bp., 1997, 34–42; ill. *deKON-Könyvek: Irodalomelméleti és Interpretációs Sorozat*, sorozatszerkesztő ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, 1994-től.

²² DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyti mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992.

kolázott és egyébként is hihetetlenül éles tekintetével, akkor fordul igazán a szövegen kívüli kontextusok felé – mintegy csupán alapos leírását kölcsönözvén onnan annak az objektumnak, amelyet ő már pusztán olvasása által felismert, azonosított, megismert és megértett, s mely megértése által volt képes aztán a megidézett külső kontextusokat oly radikálisan újraolvasni. S ebben az értelmezésben (mondjuk ki a nyilvánvalót: a jelenlegi hazai mezőnyben egyedülállóan eredeti) interpretatív módszere sokkal inkább hasonlított Reuben Brower '50-es évekbeli harvardi „Irodalmi interpretáció” című híres szemináriumához (kurzuskód: HUM6),²³ mintsem valamiféle kemény vagy puha kontextualiz-mushoz – nem is beszélve most az őt Arany János kritikusai fogalomhasználatának vizsgálá-tához elvezető mai szempontú, hatástörténeti tudattal mélyen átitatott azon érdeklődé-séről, mely képes volt Aranyban a magyar strukturalizmus atyját felmutatni.²⁴

Nos, azt hiszem, nagyjából így lettem az a szegénylős formalista, aki nagyjából most is vagyok. A forma (eme speciális intencionális struktúra²⁵) jelentése érdekel elsősorban. Az „implikációk döngicsélése”, az ennek rekonstrukciójára irányuló kísérletek jóval kevésbé foglalkoztatnak, mint a holtak megszólaltatása.²⁶ Bármikor örömmel érvelek amellett, hogy irreleváns kontextus tulajdonképpen nem létezik²⁷ (elvileg minden kontex-tus aktiválása termékeny lehet), de azt hiszem, többnyire úgy vélem, hogy a szöveg belső elemzéséhez képest (egy jó nagy történeti etimológiai szótártól meg kedves Laus-bergemtől²⁸ eltekintve) minden egyéb kontextus (az elsődleges is): másodlagos – abban az értelemben is, hogy magukat a kontextusokat is (a tőlük eredendően eltekintő) értel-mezés termeli ill. jelöli ki. Jóllehet maga az álláspont (ezért is nevezhető álláspontnak:) elméletileg vitatható, de azt hiszem, hogy az önmagát értelmező szöveg előfeltevésére épülő interpretatív iskolák, a korai bibliai hermeneutikától a szoros olvasáson és struktu-ralizmuson keresztül a dekonstrukcióig, az évszázadok során éppen elegendő briliáns értelmezéssel ajándékoztak meg bennünket ahhoz, hogy ez a tény ne töltsön el igazán erős, netalántán a nyugodt álmod is veszélyeztető szorongással. „Ahhoz, hogy jó iroda-lomtörténészekké váljunk, emlékeznünk kell arra, hogy annak, amit általában irodalom-történetnek nevezünk, kevés vagy semmi köze sincs az irodalomhoz, és az, amit irodalmi interpretációnak nevezünk – feltéve, hogy jó interpretációról van szó – valójában iroda-lomtörténet.”²⁹ E ponton már csak azt kell (kellett, kellene) tisztáznom, hogy a magam részéről tulajdonképpen mit is tekintek jó interpretációnak.

²³ Lásd Paul DE MAN, *Visszatérés a filológiához*, ford. DOMOKOS Tamás, Fosszília, 2001/1–2, 103–107.

²⁴ Lásd „*Ki egyszerű egészsvoltában tekinti e compositiót*”: *a magyar strukturalizmus atyja* = DÁVIDHÁZI, i. m., 295–317.

²⁵ Lásd Paul DE MAN, *Forma és intenció az amerikai új kritikában* = DE MAN 2002, 57–72.

²⁶ TAKÁTS 2001, 323.

²⁷ Lásd pl. SZILASI László, *Nyakvers* = Uő., *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét*, Bp., JAK–Pesti Szalon, 1994, 57–71.

²⁸ Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik (Eine Grundlegung der Literaturwissen-schaft)*, München, Max Hueber, 1973².

²⁹ DE MAN 2002, 97.

Edward Morgan Forster egy különösképpen ironikus pillanatában, Clark-előadásainak egyikén, 1927 tavaszán, Cambridge-ben, a következőképpen jellemezte az áltudóst: „Minden állítása hiteles lehet, de ez mit sem segít rajta, mert körüljárja a könyveket, nem pedig beléjük hatol. Vagy nem is olvasta őket, vagy az olvasásmódja nem megfelelő. A könyveket el kell olvasni (elég baj az: sok időbe telik); ez az egyetlen módja annak, hogy megtudjuk, mi van bennük. Talán akadnak vad törzsek, amelyek inkább megeszik a könyveket, de Nyugaton az olvasás látszik az elsajátításukra alkalmas egyedüli eljárásnak. Az olvasónak le kell ülnie, egymagában, meg kell küzdenie az íróval. Ez az, amire az áltudós nem szánja rá magát. Inkább összehozza a könyvet korának történelmével, a szerzője életében bekövetkezett eseményekkel, a leírt eseményekkel s mindenekfelett valamilyen irányzattal. Mihelyt használni tudja az »irányzat« szót, szelleme fölpezsdül, s bár lehet, hogy a közönségéé kevésbé, de azért ilyenkor gyakran előfordul, hogy előveszik a ceruzát, s följegyzik ezt a tényt abban a hiszemben, hogy az irányzat olyasmi, amit érdemes eltenni, mert hordozható.”³⁰

Forster, lévén regényíró, s nem áltudós, ezek után megpróbálja száműzni legnagyobb aktuális ellenségét, a kronológia ördögét: az idő rostáló erejét, s e célból bezárja a vizsgálatának tárgyát képező regények szerzőit egy nagy, hermetikusan elzárt és kerek terembe: hadd dolgozzanak egy térben s egy időben a regényeiken. Aztán párokba rendezi őket, és a válluk fölött áthajolva megpróbálja kilesni, mit írnak. S addig meg sem nevezi őket, „amíg szavaikkal nem szembesülünk, mert a névhez asszociációk tapadnak, dátumok, pletykák, az általunk sutba vágott módszer minden hordaléka.”³¹

Forster kizárta a döngicsélést. Csak zavarta volna a leskelődésben. Érdekes kísérlet, az eredményei pedig igencsak meggyőzőek: végül is e fiktív hipotézisek nyomán keletkezett a regényről szóló irodalomtudományi munkák egyik legkitűnőbb, máig maradandó darabja. Engem az sem zavar, hogy a regényírókat nem a vidéki birtokukkal, falujukkal, városukkal, irodalmi társaságukkal vagy egész életvilágukkal együtt, de elődöktől és utódöktől egyaránt elrekesztve zárta be egy-egy külön szobába: végül is ezeknek a figuráknak tényleg a többi hozzájuk hasonló az elsődleges társaságuk. A kronológia ördögének kirekesztése az egyetlen tényező, ami igazán idegesít ebben a képben. Létezik egy diakrón sor, a regényeké, amit Forster hipotetikus fikciója szinkrón együttállássá, a külvilágtól és egymástól is elzárt elemek halmazává rendez át. Szerintem ez így nem helyes. Abban a nagy kerek teremben csak könyvek vannak, egymást olvassák, aztán írják az olvasásukat, s ennek következtében, mivel folytonosan újraolvassák és újraírják, folyton ki s be küldöztetik egymást, újra és újra átrendezik létszámukat, rendjüket és hierarchiáikat – s a megfigyelőnek éppen ezt a folyamatos, lezárhatatlan és tervezhetetlen mozgást kellene a szövegek olvasása által leírnia és értelmeznie.

³⁰ E. M. FORSTER, *A regény aspektusai*, ford. SZILI József, Bp., Helikon, 1999, 16.

³¹ FORSTER, *i. m.*, 17.

Ezt jórészt azért gondolom így, mert az irodalomelmélet magyar művelői, úgy nagyjából 1990 óta, energiáik túlnyomó részét (mondjuk most így:) Forster termének e megváltozott funkciók érdekében történő újrendezésére fordították: mert megpróbálták összekapcsolni „a történelemhez való európai érzéket a forma amerikai érzékével”,³² mert e törekvésük közben az irodalomtörténet-írás számára legfontosabb mozzanatnak (szerintem) a retorikai, tropológiai olvasás és a hatástörténeti tudat szempontjainak összehálikítása bizonyult – s mert ez irányú javaslataikat túlnyomórészt jó szándékúaknak, rokon-szenveseknek, meggyőzőeknek és hasznosaknak találtam.

Ami mármost a retorikai olvasást illeti: nézeteim alakulására alapvető hatással volt Northrop Frye azon felülmúlhatatlan tökéletességű megfogalmazása, mely szerint „az irodalom a szavak művészete.”³³ Ez szerintem azt is jelenti, hogy ebben az esetben értelmezésére a *trivium* tudományai a legalkalmasabbak, a *quadrivium* itt nem segít – nem is beszélve a nem szabad *arsokról*. Frye mondatának súlyát és ezen jelentését csak fokozta és felerősítette Németh Gábor nevezetes Kukorelly-idézete, ahol azt olvashatjuk, hogy „a regényben nincs Julien Sorel, naplemente, igazság: a regényben mondatok vannak.”³⁴ Az irodalom tehát nem a dolgok, hanem a szavak és a mondatok művészete, elsősorban az ezekre vonatkozó szabályok által szerkeszti meg magát, s könnyen lehet, hogy a valóságra (törtető fiatalemberekre, naplementére, igazságokra) vonatkozó szabályok, a valóságban működő törvényszerűségek nem mindig érvényesülnek benne. Hogyan is érvényesülnének, ha egyszer nincs is bennük semmiféle *dolog*. Béketűrőbben fogalmazva: bizonyosan léteznek olyan szövegek, amelyekben vannak olyan elemek, amelyeknek nem vagyunk képesek kielégítő értelmezését adni, ha úgy gondoljuk, hogy valóság és fikció döntően hasonló struktúrák, hogy az irodalom a valóság valamiféle másolata, vagyis ha alapvetően megmaradunk a *mimézis* keretein belül. Az engem igazán érdeklő szövegekben ezen elemek aránya túlnyomónak mondható.

Balassi Bálint 37., *Ez világgal bíró...* kezdetű versében például a narrátor hangján megszólaló Cupido többek között arról tudósít, hogy a szerelem földi helytartóját, Júliát, a többi istenek és saját ajándékai mellett Venus attribútumaival is felékesítette: „Anyám fényes haját, gyöngyszín apró fogát, neki tőle megnyertem.” A *mimézis* szempontjából meglepő módon azonban ez a megskalpolt, vagy legalábbis kopaszra nyírt s ráadásul a fogaitól is megfosztott, kisemmizett torz nyomorult továbbra is a szerelem teljhatalmú s gyönyörű istennője marad, mi több, apránként kiderül, hogy bár Cupido *valóban* felékesítette ezen elemekkel Júliát, s azok tartós használatra nála is maradnak, valamiféle titokzatos duplikáció által Venusnak *mégis* megmaradt a haja is, a foga is. Ennek a különös világnak a megértésében a legkifinomultabb interdiszciplináris³⁵ találkozások sem segítenek. Ha viszont elmélyülünk a hasonlat, a metonímia és a synecdoche működésének

³² DE MAN 2002, 57.

³³ A legalapvetőbb hatások arról ismerszenek fel, hogy elevenek bennünk, mégsem tudjuk őket pontosan lokalizálni.

³⁴ NÉMETH Gábor, *Eleven hal* = Uő., *Eleven hal*, Bp., JAK–Pesti Szalon, 1994, 69–73 (70).

³⁵ Az interdiszciplinaritás problémáihoz lásd még Stanley FISH, *Interdiszciplinárisnak lenni oly nehéz*, ford. SAJÓ Sándor, Literatura, 1990, 317–329.

szabályaiban, akkor teljesen érthetővé válik a működés: feltárul történetileg meghatározott konvencionalitása. Úgy tapasztalom, hogy a valóság ha nem is mindig, de általában, vagy legalábbis többnyire (mivelhogy azok konstruálják meg számunkra) valóban a fizika és a matematika meg a többi (esetleg: társadalom) tudományok által feltárni vélt szabályok szerint működik. Az irodalom világának sajátosságát leginkább meghatározó törvényei azonban tisztán retorikai természetűek. És nekünk, irodalomtörténészeknek, alapjában véve mégiscsak ez a világ lenne a tulajdonképpeni tárgyunk.

Ami pedig a hatástörténetet illeti: úgy gondolom, hogy Gadamer vitáiban általában az ő álláspontjának az oldalán álltak a súlyosabb érvek. Azt kell mondanom, szinte érthetetlennek találom a múltbeli szövegeket a következményeiktől elvágni szándékozó igyekezetet. Pontosabban szólva: nem egészen értem, hogy az efféle (gyakorta roppant magas színvonalú, interpretatív szempontból pedig nem ritkán valóban revelatív) törekvések voltaképpen miért is tekintik magukat történetieknek. A hagyománnyal azért érdemes törődnünk, hogy alkalomadtán ne csupán az élőkől tudjuk megkérdezni: mi a teendő. Applikáció nélkül nincs történeti megértés: a történeti megértésnek része kell hogy legyen a megértés szituációjához való alkalmazása. Az interpretáló jelenének a megértésre gyakorolt befolyását kiküszöbölni szándékozó igyekezet talán tudományos ugyan, de bizonyosan történelmietlen. Meglehet, a hatástörténet az eljövendő értelmezők által vélhetőleg valóban elvégzi majd a mai történész történeti feltételezettsége számbavételének munkáját, de az a történész, aki saját történeti feltételezettségét nem veszi tudomásul a jelenben, az a megértés legfontosabb forrásától szakítja el magát. Beismerem, engem is sokáig bosszantott, hogy (példának okáért) egy sakkjátszma során egy adott lépés minősége, értelme és jelentősége állandóan újraértékelődik a játszma későbbi alakulásának függvényében, s hogy ezen átértékelődés következtében maga a kérdéses lépés is újraértékeli az öt megelőzőket, s gyakorta az utána következőket is. Mindig vártam a játszma végét, ahol végre minden lépés elnyeri az öt megillető végső helyet, értelmet és rangot. Ma úgy látom, hogy ez a helyzet nem gátja, bosszantó akadálya, hanem kizárólagos közege a sakklépések értelmezésének és minősítésének. Ha egy adott lépést kiemelünk a játszma menetéből, tökéletesen érthetlenné, gyakorlatilag nemlétezővé tesszük azt. Egyáltalán nem vagyok bizonyos benne, hogy Tandori Dezső *A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőn* című (s azzal, ugyebár, szinte teljes mértékben azonos) emlékezetes szövege nem olvasható ezen felismerés meglehetősen radikális emblémájaként. Annak pedig csak örülhetünk, hogy (ellentétben a sakkjátszmákkal) az irodalmi játszmák sohasem érnek véget, s hogy a szövegek emiatt mindig megőrzik képességüket arra a folyamatos járkálásra és zsidongásra, amelynek zajai engem azért érdekelnek jobban, mint az implikációk döngicsélése, mert a mi szakmánk végül is erről a másfajta járkálásról és másfajta zsidongásról kapta – a nevét.

Mindennek értelmében pedig (a jelen pillanatban, a magam részéről) természetesen azokat az interpretációkat tekintem igazán jó interpretációknak, amelyek össze tudják, vagy legalább megpróbálják egyeztetni a szövegek akkurátus retorikai olvasásának igényét a hatástörténet következményeinek módszeres érvényesítésével. A továbbiakban arról szeretnék beszélni, hogy irodalomtörténet-írásunk mely hagyományai támogatják az

II. c. studia (foglalkozás)²: irodalomtörténet

Azt talán tényleg lehet mondani, hogy a magyar irodalmat értelmező irodalomtörténet-írói szövegek viszonylag ritkán mutatják a kortárs irodalomelméleti kérdésirányokkal való termékeny kapcsolattartás egyértelmű jegyeit.³⁶ S bár ezt az (irodalomelméleti) *immunitást* valóban lehet akár *betegesnek* is látni (mely kifejezés,³⁷ a benne rejlő oxymoron miatt – nyilván *szándékolt* iróniával – persze azt is jelenti, hogy a magyar irodalomtörténet-írás fő baja éppen az, hogy [elméletileg] már-már *betegesen egészséges*), érdemes rámutatnunk, hogy az irodalomtörténet-írás elzárkózása az irodalomelmélet javaslataitól jórészt nem saját megfontolt, önálló és független döntéseinek eredménye, hanem elsősorban szakmai hagyományainak s azokhoz való viszonyának (sajnálatos, ám szinte kikerülhetetlen) következménye. Csak azt gondolhatjuk, amit hagyományaink elgondolni engednek nekünk.

1997 tavaszán, PhD értekezésem³⁸ munkahelyi vitájának egy viszonylag fontos és feszült pontján Gángó Gábor kollégám emlékezetes módon úgy fogalmazott, hogy Magyarországon a dekonstrukció csak a dekonstrukció paródiája lehet. Azt hiszem, nagyjából arra gondolt (s ha így gondolta, igaza is volt), hogy a magyar irodalomtörténeti tradícióból hiányzik nagyjából mindaz, ami külhonban történetileg lehetségessé és szükségessé tette a dekonstrukció felbukkanását, s amely előzmények a (hazai vitákban is gyakorta emlegetett) „józan ész”-nek egy olyan speciális változatát alkották meg, amely nem ítéli feltétlenül (ez is kedvelt jelző nálunk) „lila” elméletieskedésnek a szövegre a szokottnál alaposabb és kitaróbb retorikai nyomást gyakorolni igyekvő olvasásmódokat. Mivel azonban nálunk hiányoznak a szoros olvasásnak és a strukturalizmusnak azok a színvonalas *monográfiái*, amelyek a dekonstrukció parazitája³⁹ eséllyel élőszködhetne, a hazai dekonstrukció nem csupán eleve halálra van ítélve, de ami még rosszabb, addig (a nem túl távoli időpontig) is az eltévedt s anyaszervezet nélkül tengődő élőszködő valóban meglehetősen ironikus szerepére van kárhóztatva. Valóban: ha fellapozzuk például Jonathan Culler klasszikus aposztrophé-tanulmányát,⁴⁰ egész egyszerűen megdöbbenő az előtörténetként hivatkozott, s így játékba hozható korábbi irodalomtörténeti munkák mennyisége és színvonala – ezzel szemben a honi dekonstruktőr (miközben olvasás-

³⁶ Lásd még *A nyúl és a sólyom. Trópusok és funkcióik: Madách Gáspár Balassa János éneke sólymcskájáru című versének példája*, Literatura, 2000, 258–269.

³⁷ „A hazai irodalomtörténet-írás beteges elméleti »immunitása«” témájához lásd KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: Hermeneutika és filológia*, Literatura, 2002, 379–394 (379).

³⁸ Könyv alakban lásd SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000.

³⁹ Lásd J. Hillis MILLER, *A kritikus mint házigazda*, ford. ZSÉLYI Ferenc, Filozófiai Figyelő, 1987/3–4, 101–127.

⁴⁰ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000, 370–389.

módját radikálisan új *módszertani* korszak nyitányaként szcenírozza) munka közben, vagy ahelyett, nem ritkán teljesen érdektelen elődök harmadrangú metafizikus csinálmányainak zajos ízzé-porrá zúzásával kénytelen elszórakoztatni magát.

Az irodalomelméleti javaslatok többnyire irodalomértelmező gyakorlatokból nőnek ki. A módszerek néha elérik teljesítőképességük legvégső határait, s ekkor olyan igazságokat is kitermelnek, amelyek már az őket kitermelő módszer ellen fordulnak, s megértésüket már csak egy új elméleti keretben végezhetni el. Vannak azonban olyan irodalomelméleti javaslatok, amelyek nálunk egyáltalán nem létező vagy gyengécske irodalomértelmezési hagyományokra épültek rá – olyan elméleti javaslat pedig egyáltalán nincs is, amely igazán szervesen illeszkedhetne a honi gyakorlatokhoz, hiszen nálunk (egy-két csodás kivételtől eltekintve) nem szokás csúcsra járatni a módszereket. Mit tehetünk ebben a helyzetben? Nem vagyok bizonyos benne, hogy az irodalomelmélet javaslatainak határozott és öntudatos visszautasítása lehet az egyetlen válaszunk.

Először is: nem biztos, hogy be kell zárkózunk a nemzeti hagyományba. Elődeink lehetnek éppenséggel külföldiek is. A Helikon 1997/1–2., Bezeczy Gábor által szerkesztett, *A félmúlt klasszikusai* című emlékezetes tematikus száma, úgy gondolom, beszédes érv ezen állítás mellett. Másodszor: a hiányzó elődöket talán valóban lehetséges utólag is megteremteni. Bókay Antalnak szerintem mindenesetre igaza van: most, amikor valahogy meg kell küzdenünk „a kiteljesedett irodalomtudományi formalizmus honosításának elmaradásával”, a hazai irodalomtudományi diskurzusokban elsősorban valóban „némi-képp a formalizmust bepótlandó” fordítódik nagy figyelem a retorikai és tropológiai olvasást szorgalmazó javaslatokra.⁴¹ Ha azonban a dekonstrukció alkalmazása által próbáljuk meg bepótolni a strukturalizmus elmaradása által keletkezett hiányokat, akkor féltő, hogy a meghonosítani vágyott újabb fejleményeket apránként teljesen visszairjuk az előzményeikbe. Minden tiszteletem Weöres Sándor *Psychéjéé*, nekem például egy 1965-ös megjelenésű, ortodox, durván strukturalista Rimay-monográfia hiányzik most nagyon, ha képes lennék rá, akár utólag is szívesen megírnám (hogy aztán élősködhessen rajta), de a hiányzó előzmények utólagos, bepótló megteremtésénél számomra mégiscsak járhatóbb útnak tűnik a valóban létező hagyományok kreatív, azokat előzményként értő újraolvasása. A harmadik lehetőség tehát egyértelmű: a dekonstrukció hazai meghonosítását alighanem azzal kellett volna kezdeni, hogy megmutatjuk: a strukturalista beállítottságú irodalomtörténész elődeink által értelmezett szövegekben milyen módon írják felül a grammatikai struktúrákat a retorikai természetűek, illetve hogy az irodalomtörténet-írás klasszikus retorikai elemzései által feltárt retorikai építményeket hogyan teszi olvashatatlanná a grammatika működése.⁴² De ezt bepótolni talán most sem késő még. A negyedik megoldás pedig az, hogy valóban találunk kell néhány magyar nyelven magyar szövegeket olvasó, s ezt az olvasást magyar nyelven író, annak idején valóban létezett, s

⁴¹ BÓKAY Antal, *Paul de Man és az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció* = Paul DE MAN, *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2000, 216.

⁴² A grammatika retorizálódásának és a retorika grammatizálódásának kérdésköréhez lásd Paul DE MAN, *Szemiológia és retorika* = Uő., *Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus-JATE Irodalomelmélet Csoport, 1999, 13–34 (a továbbiakban: DE MAN 1999).

radikális újraolvasás és vita nélkül is elődünknek számító, előttünk járó irodalomtörténész. Az irodalomtörténet-írásnak is megvan a maga hatástörténete. Zajonganak és ki-be járkálnak ezek a könyvek is. Rövid leszok: szerintem mostanában, a külhoni elméleti fejlemények hatására, elsősorban a Koltay-Kastner Jenő, Szauder József, Bán Imre, Martinkó András, Csetri Lajos, Tarnai Andor, Komlovszki Tibor nevével jelzett irodalomtörténeti részvények értéke emelkedett meg a legjelentősebb mértékben. Utoljára az ő könyveik jöttek be az ajtón, bár voltak olyanok is köztük, amelyek ki se mentek, mindenesetre most úgy látom, hosszú időre maradni akarnak, s viszonylag jól elbeszélgetnek a yale-i „négyek bandájával” (akik – köztudottan – öten vannak).⁴³ Martinkó András *Földi menny* című legendás Vörösmarty-tanulmányának⁴⁴ bízvást lehetne az alcíme, hogy *A romantikus kép intencionális szerkezete*,⁴⁵ Eckhardt Sándor pedig 1948-ban egész egyszerűen valóban megírt egy korát megelőző, érthetetlen módon konkrétan trópus-funkciótörténeti tanulmányt, az a címe, hogy *A régi magyar költők képei*.⁴⁶ Az általam elfogadni javasolt, irodalomelméleti eredetű (retorikai és hatástörténeti alapú olvasás-) javaslatnak ez a szöveg lehet a közvetlen gyakorlati: irodalomtörténeti előzménye. Viszonylag szilárd pontnak tűnik, ha mégoly kicsiny is.

Elismerem: „[a]z irodalomtudomány mai állapota messze van attól, hogy egyértelműen biztosítsa az irodalomtörténet-írás lehetőségét.”⁴⁷ Nem könnyű megtalálni azokat az irodalomtudományi lehetőségeket, amelyek segítségével szeretett irodalomtörténeti gyakorlatunk fenntartható és megújítható. De e feladat nehézségéből egyáltalán nem következik, hogy a megtermékenyítő ötleteket elsősorban inkább a többi társadalomtudományi diszciplínától kellene remélnünk. Az irodalom a szavak művészete, a regényben nincs Julien Sorel. Az interdiszciplináris találkozások ugyan gazdag interpretatív eredményekkel járhatnak, s járnak is, ám emellett folyamatosan késleltetik és megnehezítik, hogy az irodalom tudományai megtalálják saját kérdéseiket, s ezáltal – végeredményben – saját tárgyukat. Az irodalomtörténet-írás egyik esélyét retorikai olvasás és hatástörténeti tudat egységében, trópus-funkciótörténeti szinkrón és diakrón metszetek megalkotásában látó javaslat, meglehet, szürke és szűk az interdiszciplináris javaslatok színes tágaságához képest. Cserében azonban ezen olvasás azzal kecsegtet, hogy ily módon talán kinyerhetjük az interpretatív maximumot egy olyan megközelítésből, amelynek lehetőségét már a *trivium* felkínálta, s hogy ezen olvasásunk által talán eredményesebben tudunk majd hozzájárulni azon társadalomtudományok gazdagításához, amelyeknek közelmúltbéli (s számunkra őket oly vonzóvá tevő) megújulása részben épp ezen olvasásban látja tudománytörténeti előzményeinek egyik legfontosabbikát.⁴⁸

⁴³ Lásd Helikon, 1994/1–2: *Az amerikai dekonstrukció*, szerk. KOVÁCS Sándor s. k., 1.

⁴⁴ MARTINKÓ András, *Földi menny* = „Ragyognak tettei...”: *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 67–101.

⁴⁵ DE MAN 2002, 118–137. A tanulmány első magyar nyelvű fordítását lásd Lk.k.t. (A kolozsvári Láthatatlan Kollégium elméleti folyóirata), 3. évf. 7–8, 2001. tél, 45–54, ford. FÜZI Izabella.

⁴⁶ ECKHARDT Sándor, *A régi magyar költők képei* = *Magyar századok: Horváth János emlékkönyv*, Bp., 1948, 69–79; ua. = *Uő., Balassi-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1972, 309–324.

⁴⁷ DE MAN 2002, 94.

⁴⁸ Lásd pl. GEERTZ, i. m.

III. Befejezés

Attól tartok, irodalomtörténész kollégáim most úgy gondolják, hogy túl sok elméletet olvastam. Irodalomelmélettel foglalkozó kollégáim pedig azt, hogy túl keveset. Vagy, hogy sokat, de túl gyorsan. Esetleg azt, hogy éppen eleget, kellően lassan is, csak éppen nem azt, amit kellett volna.

Akárhogy is, mondani elsősorban semmiképpen sem azt akartam, hogy Takáts Józseffel semmiben sem értek egyet, vagy hogy mindenben épp az ellenkezőjét gondolom annak, amit ő. Már csak azért sem, mert szerintem az általa felállított oppozíciók elemei valójában nem képeznek ellentétpárt. Ugyanis, mint az eddigiekből talán kiviláglott, én úgy gondolom, s talán néhány érvet is sikerült álláspontom védelmére felhoznom, hogy valójában az történész, aki modernné olvas; hogy az a megközelítés történeti, amelyet kollégám kanonikusnak nevez; hogy az is kontextualista, aki technicista módon elmerül a trópusok olvasásában; hogy a szinkrón kontextusoknál fontosabbak a hatástörténet diakrón kontextusai; s hogy – végezetül – történeti vizsgálódás esetében szerintem nem az elkészítés kontextusa az elsődleges, hanem az olvasásé. Ám álláspontjaink viszonyára talán mégis valamiféle bonyolult, khiasztikusan komplementer jelleg a leginkább jellemző – egy bennünket meghaladó instancia árnyékában. Véleményemet ezúttal – kivételesen – egy elméleti passzus idézésével összegezném.

„Nyilvánvalóan sokkal hálásabb feladat egy kritikus számára, hogy arról beszéljen, mit jelent nekünk egy irányzat ma, tisztán szubjektív álláspontot képviselve, kizárva vagy meghamisítva mindazt, ami nem kapcsolódik közvetlenül az irodalmi teremtés mai helyzetéhez. Ám a történezt ennél is sokkal jobban lenyűgözik bizonyos ellentmondások: ellentmondások a között, hogy mit jelentett egy mozgalom vagy korszak a szerzők számára, akik részt vettek benne, és mit jelent későbbi időszakokban. Ezek az ellentmondások képezik a történelem valódi tartalmát, és ahhoz, hogy ezeket érzékeljük, szükség van nemcsak a későbbi, szubjektív szemléletre, hanem az eredeti, objektív jelenség ismeretére is. Az olyan általános fogalmak használata, mint amilyen a klasszicizmus, romantika stb., az egyik lehetséges módja annak, hogy leírjuk ezt az eredeti állapotot.”⁴⁹

Az elméleti állítás, primitív, sillabusz-szerű felhasználásának, tekintélyérvként (*auctoritas*) történő otromba alkalmazásának látszatát talán enyhíti némiképp az a vitathatatlan tény, hogy a szerző, Paul de Man, *A szimbolizmus kettős aspektusa* című (1954 és 1956 között keletkezett) tanulmányának szövegéből (az 1993 körüli utolsó megszövegezés) ezt a bekezdést végül is végérvényesen kihúzta. Érteni vélem, hogy miért.

Takáts József egy kitűnő tanulmányában⁵⁰ arról ír, hogy imént idézett kedves szerzőm egy helyütt „idegenkedve vagy megvetően” szól, amikor az irodalom „külpolitikája” felé forduló figyelemről beszél.⁵¹ Szerintem sem nem idegenkedve, sem nem megvetőleg: hanem barátsággal és elismerőleg – ám halasztólagosan. Így szerettem volna ma én is beszélni. Azt hiszem, tényleg el fog jönni az a pillanat, amikor majd az irodalom küli-

⁴⁹ DE MAN 2002, 99.

⁵⁰ TAKÁTS József, *A kultusz kutatás és az új elméletek*, Holmi, 2002. december, 1534–1544 (1535).

⁵¹ DE MAN 1999, 13.

gyei felé fordulhatunk. Ám (Russel Crowe-nak a *Gladiátor* című filmben elhangzott emlékezetes válaszát idézve, s az elhangzás elsődleges kontextusát figyelmükbe ajánlva) végezetül meg kell mondanom, hogy szerintem *nem ma*.

Nem ma.